

BIBLIA BRZESKA NA WARSZTACIE POETÓW PROTESTANCKICH. SŁOWO BIBLIJNE W POEZJI RELIGIJNEJ EWANGELIKÓW XVI–XVII WIEKU – REKONESANS

DARIUSZ CHEMEPEREK

UMCS Lublin

Abstract

***The Brest Bible* as an Inspiration for Protestant Poets. Biblical Phrases in the Religious Poetry of Evangelical Protestants in the 16th and 17th Centuries. A Preliminary Survey**

The aim of this paper is to examine the impact of the Brest Bible (its lexis and phraseology) on the religious poetry of the followers of the Evangelical Church of the Augsburg Confession in Poland and the Polish Reformed Church in the 16th and 17th centuries. The article is a preliminary study of the subject.

The author analysed thematically consistent poems on death and divided them into three types: occasional poetry, represented by Cyprian Bazylik's *Short description of an affair at the death and funeral of the Enlightened Duchess Elżbieta of Szydłowiec Radziwiłłowa* (*Krótkie wypisanie sprawy przy śmierci i pogrzebie Oświeconej Księżny Paniej Halżbiety z Szydłowca Radziwiłłowej*, 1562); functional literature, illustrated with four songs from a Protestant hymnary by Krzysztof Kraiński (1609) and Andrzej Hünefeld (1646); and fine poetry, for which the author chose the *The Quartan Fever Penance* (*Pokuta w kwartanie*, written in 1652).

For the Old-Polish Protestant authors of religious poetry, the Calvinist Bible is a constant reference point. It determines but by no means limits the horizons of imagination. Writing about deathly issues, the authors of occasional, high-art poetry or hymnary songs rarely borrow from the lexis of the Brest Bible and freely realize their artistic concepts. In their works there are only a few most expressive phrases and lexemes from the first Polish Protestant Bible. In the analyzed poems, Biblical phrases usually appear in the form of paraphrases, well-thought-out verses or Biblical scenes. The poets borrow words or Biblical phrases only when the described plot is scarcely

known, usually drawn from a rarely referred to Old-Testament book. This gesture can be interpreted as a token of the poet's circumspection.

Key words: *Brest Bible*, protestant poetry, *invention*, funerary poetry

Wydana z datą 4 września 1563 roku *Biblia brzeska*, zwana rzadziej *Biblią radziwiłłowską* (od nazwiska mecenasa Mikołaja Radziwiłła Czarnego) czy *Biblią pińczowską* (od miejsca, gdzie prowadzono prace przekładowe), była bez wątpienia najpopularniejszą Biblią polskojęzycznych ewangelików w XVI–XVIII wieku. Niniejszy artykuł stawia pytanie o jej wpływ na poezję religijną ewangelików reformowanych i ewangelików augsburskich w okresie staropolskim, choć oddziaływanie *Biblii brzeskiej* nie ograniczało się bynajmniej do protestantów, co na przykładzie *Psalterza Dawidowego* Jana Kochanowskiego wykazała już Ewa Ostrowska¹ czy niedawno Janusz Gruchała². Przedmiotem badań nie będą, jak w studiach wymienionych badaczy, przekłady Biblii czy jej części (*Psalterz*), lecz poezja religijna. Przedstawione niżej wyniki analiz filologicznych pozwolą przybliżyć się do odpowiedzi na pytanie o to, jak polscy protestanci wykorzystywali słowo biblijne jako tworzywo literackie – o zakres ich odwołań do *Biblii brzeskiej*.

Badania nad relacją *Biblia brzeska* – poezja religijna ewangelików w renesansie i baroku oparte są na następujących zasadach:

1. Została użyta metoda badań punktowych, co oznacza, że analizie poddano wybrane, charakterystyczne teksty: utwór okolicznościowy (swą wymową i artyzmem wykraczający jednak poza ramy zwykłej literatury komemoratywnej), pieśni z protestanckich kancjonałów (a więc gatunek literatury popularnej) oraz obszerny liryk jednego z najwybitniejszych poetów polskiego baroku.
2. Istotna jest chronologia: pierwszy z analizowanych utworów powstał w drugiej połowie 1562 roku, tuż przed wydaniem *Biblii brzeskiej*. Czy ewangelicki autor znał ją jeszcze przed drukiem? Prace przekładowe nad pierwszą polską protestancką Biblią zakończyły

¹ Zob. E. Ostrowska, *Walka o piękne słowo psalterzowe*. („*Psalterz*” Kochanowskiego a *Psalterz brzeski*), „*Język Polski*”, R. XXXIII, 1953, z. 4, s. 285–317.

² Zob. J.S. Gruchała, *Grzesznik przed Bogiem. Wyznania pokutne w polskich tłumaczeniach „Psalterza” w XVI wieku*, [w:] i d e m, „*Psalmy, hymny, pieśni pełne ducha*”. *Studia o staropolskich tekstach religijnych*, Kraków 2013, s. 23–47.

się w 1562 roku, w końcu tego roku Andrzej Trzecieski młodszy osobiście zawiózł rękopis do drukarni w Brześciu³. Pozostałe analizowane utwory pochodzą z XVII wieku, gdy recepcja *Biblia brzeskiej* była już ugruntowana.

3. Z racji obszerności materiału poetyckiego został on ograniczony tematycznie do tekstów dotyczących śmierci, zagrożenia zgonem. Jednorodny profil badanych utworów pozwoli na bardziej precyzyjne wnioski niż analiza filologiczna dotycząca tekstów różnotematycznych. Ogładowi poddano: Cypriana Bazylika *Krótkie wypisanie sprawy przy śmierci i pogrzebie Oświeconej Księżny Paniej Halżbiej z Szydłowca Radziwiłowej wojewodzinej wileńskiej, roku 1562*⁴, pieśni o tematyce mortualnej zawarte w dwu popularnych zbiorach: Krzysztofa Kraińskiego *Katechizm z pieśniami Kościoła powszechnego* (Kraków 1596, dysponowałem wydaniem rakowskim z 1609 r.) i w *Kancjonale* wydanym przez Andrzeja Hünefelda (Gdańsk 1646) oraz *Pokutę w kwartanie* Jana Andrzeja Morsztyna⁵.

I. Cyprian Bazylik, *Krótkie wypisanie sprawy*

Cyprian Bazylik (ok. 1535 – po 1591), aktywny od piątej dekady XVI wieku muzyk, poeta reformacyjny, klient Mikołaja Radziwiłła Czarnego – mecenasa *Biblia brzeskiej* – był związany z Radziwiłłowską drukarnią w Brześciu Litewskim od około 1561 roku. Zdaniem Alodii Kaweckiej-Gryczowej w latach 1561–1565, a więc w czasie, gdy spod prasy drukarskiej wychodziła *Biblia brzeska*, „Bazylik pełnił zapewne co najmniej

³ Zob. I. Kwilecka, *Z dziejów przekładu pierwszej polskiej Biblii protestanckiej*, [w:] *Nowy Testament w dziejach i kulturze Europy. 450 rocznica przekładu Nowego Testamentu przez Mikołaja Jakubicę na język dolnołużycki*, red. T. Jaworski, W. Pyżewicz, Zielona Góra 2001, s. 143; R.M. Leszczyński (junior), *Biblia brzeska – ewangelicka czy antytrynitarna*, [w:] *Biblia brzeska. Historia. Język. Teologia*, red. R.M. Leszczyński (junior), Łódź 2013, s. 76–78.

⁴ Tekst przedrukował S. Kot, *Nieznanzy poeta polski XVI w.*, „Zeitschrift für Slavische Philologie” R. 25 (1956), s. 127–145. Za tą edycją cytuję dalej utwór.

⁵ Dalej w pracy cytuję za edycją: J.A. Morsztyn, *Utwory zebrane*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1971, s. 221–227.

obowiązki korektora tzn. «literackiego» kierownika placówki książęcej»⁶. Związek z edycją protestanckiej Biblii podkreślił, umieszczając w jej ramie wydawniczej swój wiersz na herbowe Trzy Trąby Radziwiłłów.

W *Krótkim wypisaniu sprawy przy śmierci i pogrzebie Oświeconej Księżny Paniej Halźbiety z Szydłowca Radziwiłłowej wojewodzinej wileńskiej, roku 1562* (drukowanym w Brześciu) zawarł wizerunek idealnej matrony ewangelickiej postawionej w sytuacji śmierci. Umieranie Elżbiety Radziwiłłowej jest dla niej i dla obserwującego ją otoczenia sprawdzianem wiary. Godzi się wspomnieć, że bardzo podobny tematycznie tekst, również mający za cel propagowanie kalwinizmu, powstał około pięć lat wcześniej. *Narzekanie z wyznaniem wiary nieboszczyka księdza biskupa kujawskiego Jana Drojowskiego, które czynił tudzież przed śmiercią swą, przy bratu swym i przy niektórych służebnikach swych, którzy to z ust jego ekscypowali*⁷ jest jednak rękawicą rzuconą przez protestantów katolikom, gdy poemat funeralny Bazylika pozbawiony jest jawnie polemicznej funkcji. Jego bohaterka jest „wzorem świętej pobożności” (w. 169).

Czy zmarła w czerwcu 1562 roku Radziwiłłowa (notabene adresatka *Zuzanny* i pieśni „Czego chcesz od nas, Panie” Jana Kochanowskiego) i jej apologeta mówią słowami *Biblii brzeskiej* – niewydanej jeszcze, ale już ukończonej w 1562 roku? Byłoby to możliwe, gdyby założyć, że Bazylik – korektor brzeskiej drukarni – już w drugiej połowie tego roku dysponował rękopisami przekładów przynajmniej niektórych ksiąg Biblii. Jej tłumaczenie było wszak procesem, rozciągającym się na sześć lat (1556–1562)⁸ i niewykluczone, że jakaś część pracy pińczowian docierała do Brześcia przed końcem roku 1562. Wyniki badań ukazuje tabela (wniośki zaznaczono drukiem wytłuszczonym):

⁶ A. Kawecka-Gryczowa, *Bazylik Cyprian*, [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5 *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław – Kraków 1959, s. 47.

⁷ Utwór przypisywany jest Stanisławowi Orzechowskiemu lub Stanisławowi Lutomirskiemu. Powstał po roku 1557, unikat w zbiorach Bodleian Library, Oxford, wydany przez Stanisława Kota w „Oxford Slavonic Papers”, R. 4 (1953).

⁸ Zob. I. Kwielecka, *op. cit.*, s. 143.

Cyprian Bazylik, <i>Krótkie wypisanie sprawy przy śmierci i pogrzebie Oświeconej Księżny Paniej Halźbiety z Szydłowca Radziwiłowej, wojewodzinej wileńskiej roku 1562</i>		Biblia brzeska	
w. 25–26	Prawie tak, jakoby cień dni ich przemijają, / Żadnej ustawiczności w swym wieku nie mają	1Krn 29,15 Hi 8,9; Hi 14,2 i inne	A nasz wiek na ziemi jest by jaki cień przemijający. Dni nasze są jako cień na ziemi. Wyrasta jako kwiatek i bywa podcięty, przemija jako cień, a nie ostoi się. wątek obiegowy, parafraza
w. 67	wszytcy ten dług płacić musimy		wątek obiegowy
w. 153–154	Bo tak mędrzec powiedział: „Początek mądrości / Jest bać się Pana Boga, a żyć w pobożności”	Syr 1,12	Początek mądrości jest bać się Boga zapożyczenie?
w. 223	Ale już mocną zbroją jestem umocniona	Rz 13,12; Ef 6,11; 6,13 inne	Noc-ci przeminęła a dzień się przybliżył. Odrzućmyż tedy uczynki ciemności, a obleczmy się w zbroję światłości. zupełna zbroja Boża niecharakterystyczne, parafraza
w. 290	napęlniasz łaską wszystkę ziemię		wątek obiegowy
w. 296	wszak serce me ty wiesz	Ps 26,2 i inne	Doświadczaj mię Panie i pokuszaj, wywiedz się wnętrzości moich i serca mojego wątek obiegowy

w. 418	Ochłodziłam się łaską Pana mego z nieba	Łk 16,24	Przypowieść o Łazarzu i bogaczu niecharakterystyczne (brak zapożyczeń leksykalnych)
w. 422	Rychło, rychło, Boże mój, przyjmij ducha mego	Łk 46,23	Ojcze, w ręce twe podawam ducha mego niecharakterystyczne
w. 471– 472	Jezu, Jezu, wspomóż mnie, przyjmij duszę moję, / Którą ja już poruczam w święte ręce twoje		jw.
w. 601, 605-606	Iż jest podobny żywot ludzki pielgrzymowi, [...] Tu żaden nie ma swego mieszkania wiecznego, / Tylko na czas, póki żyw, ma pożyczonego	1 Krn 29,15 inne (tam leksem: 'przy- chodzien')	Bo my jesteśmy pielgrzymi i przychodniowie u Ciebie, jakoż wszyscy przodkowie naszy, a nasz wiek na ziemi jest by jaki cień przemijający niecharakterystyczne, obiegowe

Próba lektury *Krótkiego wypisania sprawy i pogrzebu* poprzez *Biblię brzeską* pokazuje, że Bazylík nie korzystał z tłumaczonego właśnie (czy przetłumaczonego) tekstu Pisma Świętego⁹. Prawie wszystkie biblijne nawiązania z utworu o Radziwiłłowej mają różny od *Biblii brzeskiej* kształt leksykalny, nie są na tyle wyraziste, by uznać je za przejęcia z rękopisu przekładu. Są to wątki obiegowe, parafrazy biblijnych wersetów. Wyjątkiem jest identyczna w obu dziełach fraza z *Księgi mądrości Jezusa, syna Syrachowego* 1,12, wprowadzona przez poetę jako cytat: „Bo tak mędrzec powiedział:” (w. 153). Brak jednak więcej similiów leksykalnych w poemacie liczącym 654 wersy, ponadto ranga księgi biblijnej, na którą powołał się Bazylík, jest niewysoka – ewangeliccy teolodzy zaliczyli ją do apokryfów. Niewykluczone, że

⁹ Oddzielna, nasuwająca się i godna zbadania kwestia to ewentualne zapożyczenie wątku zabawki i oszukiwania dzieci z tekstu Bazylíka („Prawieć ten świat z nami gra, by z dziećmi małemi, / Ukaże piękny klejnot, my się radujemy, / Jednem go razem skryje, aż nie obaczemy, / Chcemy jeszcze oglądać, a już nie najdziemy”, w. 195–198) do fraszki Kochanowskiego (F I 101): „piękny klejnot” / „czacz”; „świat” / „Wieczna Myśl”.

identyczność tego wersetu w obu tekstach jest wynikiem konwergencji. W sumie jest to zbyt mały sygnał, by mówić o zapożyczaniu się Bazylika w *Biblii brzeskiej*.

Piękne i jednocześnie wstrząsające świadectwo wiary Elżbiety Radziwiłłowej w obliczu śmierci wyraża pewność zbawienia, ufność w Bożą dobroć, przekonanie o słuszności wyboru ewangelicyzmu i jest bogate w reminiscencje biblijne. Nawiązania te są jednak bardzo dyskretnie, brak tekstowych przejęć z *Biblii brzeskiej* – albo dlatego, że Bazylik nie dysponował jej rękopisem, albo dlatego, by ukazane zachowanie kobiety w sytuacji egzystencjalnej ukazać jako parenezę dla wszystkich chrześcijan.

II. Pieśni o śmierci z kancjonałów Krzysztofa Kraińskiego i Andrzeja Hünefelda

Protestanckie, najczęściej anonimowe, pieśni kancjonałowe były ówczesną literaturą popularną. O roli pieśni religijnej ewangelików pisał już przed stu laty Tadeusz Grabowski: „miała ona szerzyć nowe poglądy dalej niż katechizm, łatwiej niż postylla, zręczniej niż wyznanie wiary”, upowszechniać „doktrynę ostrożnie i bez drażnienia kogokolwiek”¹⁰. Na teologiczną i wspólnotową rolę pieśni z kancjonałów wskazuje Zbigniew Pasek:

Dla ewangelicznego nabożeństwa pieśni są przede wszystkim okazją do złożenia zbiorowego wyznania wiary. Są wspólnotowym *credo*, które koncentruje się na głośnym i poddanym artystycznej obróbce przedstawieniu religijnych prawd dla każdego ewangelicznego protestanta najważniejszych. Są także przepowiadaniem boskiego poselstwa i zwiastowaniem Słowa Bożego. Stanowią funkcjonalne przedłużenie głoszenia Ewangelii – Dobrej Nowiny, a więc są w istocie dla protestantów – aktem kapłańskim¹¹.

Uobecnienie słowa biblijnego w protestanckich kancjonałach jest na pierwszy rzut oka bardzo wyraźne. Badacze „pieśni czasów śmierci” wydają się one „nieraz po prostu centonami biblijnymi”, a to z racji

¹⁰ T. Grabowski, *Z dziejów literatury kalwińskiej w Polsce*, Kraków 1906, s. 301.

¹¹ Z. Pasek, *Treści religijne pieśni ewangelicznego protestantyzmu*, [w:] *Literatura a religia*, red. J. Okoń, przy współpracy M. Kwiek, M. Wichowej, Łódź 1998, s. 52.

zamieszczenia w śpiewnikach rejestrów miejsc biblijnych, zawsze zaś „not konkordancyjnych, przypominających technikę homiletyczną”¹². Podobnego zdania jest Katarzyna Meller: „Poezja różnowierców, zwykle katechizmowa i parenetyczna, to literacka wersja tekstu sakralnego – w istocie poezja skrypturalna”¹³. Oddajmy głos samym kantykom.

Pieśń CCXXXV inc. „Kto by chciał swego zbawienia” z kancjonału Andrzeja Hünfelda (zbiór przeznaczony był zarówno dla luteranów, jak i ewangelików augsburskich) otacza siatka sigli biblijnych:

4. Dziś człowiek czerstwy, wesoły, Is. 40,7
 Nazajutrz martwy na poły, 1 Petr. 1,24
 Z czasem wszystko przeminie, 1 Joh. 2,7
 Właśnie jak ścięty kosą kwiat.
 Tak też i ten mizerny świat
 I z tym co w nim jest, ginie.
 Świat nie dba o wieczne rzeczy, Sap. 2,6,7,8,9.
 Swą dobrą myśl ma na pieczy, 1 Kor. 15,32
 Póki zdrowia dostawa. Luc. 12,19
 Je, pije, gra, strojno chodzi, It. 16,19
 Rozkosz na rozkosz przywodzi,
 Aż <o>d zbytków ustawa.

Pieśń mówi o przeświadczeniach obiegowych, choć zostały one wyrażone ze swobodną elegancją (zwraca uwagę „dobra myśl”, którą w staropolszczyźnie określano zakrapianą winem biesiadę). Refleksja ma uzasadnienie w sigłach biblijnych, ale, jak się okazuje, żaden wyrazisty leksem, na przykład „czerstwy”, „martwy na poły”, „dobra myśl”, „rozkosz na rozkosz” nie występuje w słownictwie fragmentów Biblii wskazanych przez kancjonał. Anonimowy autor zachował swobodę twórczą, nie trzymał się niewolniczo tekstu *Biblii brzeskiej* czy *Biblii gdańskiej*.

Inny przykład, również z kancjonału Hünfelda, stanowi *Pieśń CCXXXIV* inc. „O śmiertelni, o mizerni”. W pierwszej zwrotce anonimowy autor odwołuje się do toposu człowieka-pielgrzyma:

¹² A. Nowicka-Jeżowa, *Pieśni czasów śmierci. Studium z historii duchowości XVI–XVIII wieku*, Lublin 1992, s. 175.

¹³ K. Meller, *Sola lingua*, [w:] e a d e m, *Słowa jak ziarna. Reformacyjne idee, książki, spory*, Poznań 2012, s. 75.

1. O śmiertelni,
O mizerni,
Cóż sobie dumamy?
Tu żadnego
Miasta swego
Pewnego nie mamy.
Jutro stąd precz.

Biblijnym uzasadnieniem tej eksklamacji jest List do Hebrajczyków 13,14. Przywoływany werset brzmi identycznie w *Biblii brzeskiej* i w *Biblii Wujka* („Abowiem nie mamy tu miasta trwającego, ale przyszłego szukamy”), ale nie identycznie w pieśni („pewny” zamiast „trwający”). Następną zwrotka:

2. Z obłądnego
Świata tego
Wyniść rozkazuje
Bóg nad bogi,
Sędzia srogi
Na obłok wstępuje,
Stawać każe.

– obudowana jest aż sześcioma sigłami, w tym wskazującymi na całe Psalmy (7, 8, 12) i werselem o sądzie ostatecznym z Ps 96,13. Inne sigła (Jer. 51,6, Apc. 18,4; Deut. 10, 17; Rom. 14,10, 12; 2 Cor. 5,10) odwołują się do tego samego ogólnego wątku, choć brak w krótkiej zwrotce pieśni jakichkolwiek bezpośrednich nawiązań tekstowych do Pisma Świętego. Cytowany fragment może, ze względu na biblijną obudowę, sprawiać wrażenie centonu, lecz w istocie nim nie jest – wielość odwołań do Pisma ma teologicznie uwiarygodnić poetycką refleksję. Anonimowy autor nie tylko pozostaje niezależny od słowa biblijnego, lecz także, w zwrotce piątej, tworzy barwny, oryginalny obraz:

5. Pełno płaczu
Na tym placu,
Zła myśl,
Złe kochanie,

czują się ograniczani tym przekładem w zakresie leksyki czy nawet obrazowania, gdy nie jest ono sprzeczne z sensami biblijnymi.

Ścisłe trzymanie się litery Pisma (fraz, leksemów) spotkać można tylko w pieśniach, w których źródłem inwencji staje się historia starotestamentowa, zapewne nie tak oczywista i znana, jak napomnienia czy obrazy z Ewangelii czy z listów apostoelskich. Ciekawym przykładem jest *Pieśń CCXXXIII* z kancjonału Hünefelda oparta na opisie zmagania się proroka Izajasza z chorobą (Iz 38,11–21). Wyniki analizy przedstawia tabela:

<i>Pieśń CCXXXIII, [Pieśń Izajasza] Kancjonał Hünefelda</i>	<i>Biblia brzeska</i>	<i>Biblia Wujka</i>
5. Naród mój i me mieszkanie Niedługo ze mną zostanie: Jako pasterz budkę swoją, Tak zostawię ziemię swoją.	Iz 38,12 Wiek mój minął, a przeniesion jest ode mnie jako budka pasterska.	Iz 38,12 Wiek mój przeminął i zwinion ode mnie jest jako namiotek pasterski.
8. Choroba ma taka była, Jak lew me kości kruszyła, Od zaranku k wieczorowi Przybliżam się ku końcowi.	Iz 38,13 Zamierzałem jedno do zaranku kres żywota mego, ale on pokruszył we mnie wszystkie kości moje jako lew, ode dnia do nocy już mnie dokończysz.	Iz 38,13 Miałem nadzieję aż do zarania, jako lew tak połamał wszystkie kości moje.
9. By jaskółka będę krzyczał, Boleści moje wyliczał, Przyrównam się gołębicę, Hukając w wielkiej tesknicy.	Iz 38,14 Szczebgotałem jako żuraw i jaskółka a huczałem jako gołębicą.	Iz 38,13 Od zarania aż do wieczora dokonasz mnie, jako młode jaskółczę tak będę szczebgotał, a będę stękał jako gołębicą.
18. Zaż ciebie grób chwalić będzie? [...]	Iz 38,18 Abowiem grób nie będzie wyznawał ciebie [...]	Iz 38,18 Abowiem nie piekło wyznawać cię będzie [...]

Nie ma wątpliwości, że autor, opracowując literacko temat, zapożyczał się leksykalnie w *Biblii brzeskiej*, choć lekcja Jakuba Wujka z pierwszego przykładu („namiotek pasterski”) jest zgodna z realiami biblijnymi¹⁴. Ten sam anonimowy autor, tak wierny tekstowi Biblii, w siódmej zwrotce analizowanej pieśni demonstruje już pewną swobodę twórczą, wplatając obraz niebiblijny, bliski przysłowiowemu¹⁵, choć przecież zgodny z duchem *Księgi Izajasza*:

7. Jako słoma, gdy się wznieci,
Wnet spłonie, niedługo świeci,
Tak nasze dni, dziś i wczora,
Czekają końca wieczora.

III. Jan Andrzej Morsztyn, *Pokuta w kwartanie*

Warto na koniec poddać oglądowi utwór zaliczany do literatury wysokiej, niefunkcjonujący w obiegu zbiorowym. *Pokuta w kwartanie* Jana Andrzeja Morsztyna powstała, jak precyzyjnie ustalił Leszek Kukulski, wczesną wiosną 1652 roku i jest poetyckim zapisem wewnętrznych przeżyć poety podczas zmagania się z gorączką malaryczną. Ten niezwykle, wyjątkowy na tle całej jego twórczości wiersz¹⁶ jest, jak sądzi badacz, utworem pisanym z perspektywy ewangelika reformowanego – to między innymi przesądza o atrybucji utworu na rzecz Morsztyna. Tylko ewangelik reformowany mógł – jak dowodzi Kukulski – użyć słowa „pokuta” w znaczeniu „pokajanie, upamiętanie, nawrócenie wewnętrzne, rozmyślanie nad złymi

¹⁴ Zob. D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon*, przeł. i oprac. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 2001, s. 365–366. Szerzej na ten temat zob.: I. Kwilecka, *Problem tłumaczenia realiów biblijnych. Świat zwierzęcy w Starym Testamencie*, [w:] e a d e m, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003, s. 95–124.

¹⁵ Zob. *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, red. J. Krzyżanowski, t. 2, Warszawa 1970, „Ogień” 37.

¹⁶ Zob. m.in.: A. Nowicka-Jeżowa, *Jan Andrzej Morsztyn i Giambattista Marino. Dialog poetów europejskiego baroku*, Warszawa 2000, s. 242; E. Kauer, *Kilka refleksji nad „Pokutą w kwartanie” Jana Andrzeja Morsztyna*, [w:] e a d e m, *Staropolski dyskurs. Studia i szkice*, Warszawa 2005, s. 139–140.

uczynkami, połączone z wewnętrznym żalem”, a w takim właśnie, a nie katolickim znaczeniu występuje tu tytułowe słowo¹⁷. Dodajmy, że słownik Lindego podaje znaczenie szersze, mieszczące w sobie wykładnię katolicką; leksykograf zamieszcza cytaty z Piotra Skargi: „Pokuta zawiera w sobie skruchę, spowiedź i zadość czynienie”, a według *Katechizmu* Stanisława Karnkowskiego pokuta to „dośćczynienie, wypłacanie się Bogu za popełnione grzechy”¹⁸. O pokucie wyrażającej się zadośćuczynieniem, na przykład w postaci umartwień, postów, modlitw, piszą autorzy popularnych podręczników spowiedniczych¹⁹. Na tym tle widać, że zawarte w zakończeniu wiersza Morsztyna słowa „dar prawdziwej pokuty”²⁰ odnoszą się do szczerzego wyznania grzechów, nie zaś do zadośćuczynienia za nie²¹.

Kolejnym, interesującym z perspektywy tematu niniejszych badań argumentem na rzecz przypisania wiersza Morsztynowi jest obecność w *Pokucie* zapożyczeń leksykalnych z *Biblii brzeskiej* i z *Biblii gdańskiej*. Ponadto, dowodzi z satysfakcją Kukulski w artykule z 1968 roku, w tekście wiersza znajdują się zapożyczenia z kalwińskich *Psałmów Dawidowych* Macieja Rybińskiego i katechizmu – kancjonału Kraińskiego; w sumie owych „kamyków biblijnych” świadczących o konfesji autora jest sześć. Badacz konkluduje: „Kamyków takich znajduje się w *Pokucie* znacznie więcej, a szczegółowy ich rejestr przyniesie w przyszłości wydanie krytyczne”²².

Opracowana przez Kukulskiego edycja krytyczna *Pokuty w kwartanie* z 1971 roku ujawniła dwadzieścia odwołań do Biblii²³. W komentarzu edytorskim do wiersza znajdujemy już zawężoną definicję tytułowego pojęcia: „wyraz użyty w sensie kalwińskim: rozmyślanie nad złymi uczynkami,

¹⁷ Zob. L. Kukulski, *Dookoła „Pokuty w kwartanie”*, „Pamiętnik Literacki” R. LIX 1968, z. 2, s. 195–227.

¹⁸ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 4, Lwów 1858, s. 294.

¹⁹ Zob. J. Delumeau, *Grzech i strach. Poczucie winy w kulturze Zachodu XIII–XVIII w.*, przeł. A. Szymanowski, Warszawa 1994, s. 285–295.

²⁰ J.A. Morsztyn, *Pokuta w kwartanie*, [w:] idem, *Utwory zebrane*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1971, s. 227. Dalej cytuję utwór za tym wydaniem.

²¹ Późniejsze badania pokazały jednak, że także dla katolickich poetów, np. K. Miaskowskiego, S.H. Lubomirskiego słowo „pokuta” oznacza nie więcej jak szczerze wyznanie win połączone z wewnętrzną przemianą. Zob. np. J. Głazewski, *Poza człowiekiem i grzechem. Wizja Boga w siedemnastowiecznej elegii pokutnej*, „Barok” R. 7, 2000, z. 2(14), s. 143–170.

²² J. A. Morsztyn, *op.cit.*, s. 220.

²³ Tych odwołań, aluzji jest jednak znacznie więcej.

połączone z wewnętrznym żalem²⁴. Z sześciu zapowiadanych w artykule z 1968 roku nacechowanych wyznaniowo „kamyków biblijnych” ubyłoby dwa. Tylko cztery (z ogółem dwudziestu rozpoznanych teraz odwołań, aluzji biblijnych) Kukulski uznał w wydaniu krytycznym za bezpośrednie zapożyczenia z tekstów nacechowanych konfesyjnie: po jednym z *Biblii brzeskiej* i z *Biblii gdańskiej* oraz dwa z *Psalmów Dawidowych* Macieja Rybińskiego²⁵.

Czy to wystarczy, by uznać, że wiersz wyraża religijność ewangelicko-reformowaną? Wątpliwość wyraził Wiktor Weintraub, pisząc we *Wstępie* do *Wyboru poezji* Morsztyna: „Nieprzekonywające natomiast jest dopatrywanie się przez Kukulskiego specyficznej aury kalwińskiej w typie religijności, jaki doszedł do głosu w tym wierszu”²⁶. Wtórzy mu Adam Karpiński, uważając problem konfesyjności tego utworu za frapujący i nierozstrzygnięty w sposób wiarygodny²⁷.

Warto w tym kontekście sprawdzić, na ile reminiscencje biblijne w *Pokucie* odwołują się do *Biblii brzeskiej*, co pośrednio mogłyby wskazywać na wyznanie autora. Kukulski w komentarzu filologicznym do wiersza sprawę raczej zaciemnił niż rozjaśnił, bo pozostałe szesnastie „kamyków biblijnych” odniósł już to do *Biblii* Wujka, już to do niezidentyfikowanej innej Biblii.

Znaczną część z pozostałych szesnastu odwołań biblijnych w utworze stanowią ogólne aluzje do treści Biblii, bądź też mają one charakter ponadwyznaniowy. Na przykład semityzm „badacz nerek” (w. 69) obecny jest w przekładzie Psalmu 7, także 26(25) i 139(138) zarówno w *Biblii brzeskiej*, jak i w *Biblii* Wujka; z kolei określenie „Twa przestroga” (w. 15) jest w kontekście wiersza aluzją do pierwszego przykazania. Poeta (za 1 Tym 2,5) nazywa Chrystusa Pośrednikiem (w. 162), ale to określenie występuje oczywiście w każdej Biblii, sześciokrotnie odwołuje się skrótowo do ogólnie znanych faktów z życia Jezusa, sięga nawet do historii Jonasza

²⁴ L. Kukulski, *Komentarz edytorski*, [w:] J.A. Morsztyn, *Utwory zebrane*, s. 893.

²⁵ *Ibidem*, s. 895.

²⁶ W. Weintraub, *Wstęp*, [w:] J.A. Morsztyn (Morstin), *Wybór wierszy*, oprac. W. Weintraub, Wrocław 1988, s. LIV.

²⁷ Zob. A. Karpiński, „Pokuta w kwartanie” Jana Andrzeja Morsztyna – epilog sporu o autorstwo, [w:] *idem*, *Tekst staropolski. Studia i szkice o literaturze dawnej w rękopisach*, Warszawa 2003, s. 95.

w Niniwie (w. 210–211), ale znów na tyle ogólnikowo, że nie sposób określić ściśle konfesyjnego źródła tej wiedzy. Interesujące, że aby wzmocnić poetycko sformułowanie o grzechu pierworodnym nie sięga do żadnej ze znanych Biblii, ale inspiruje się *Psalterzem Dawidowym* Jana Kochanowskiego. Frazy Morsztyna „Jam w białym pokarmie przeklęty / Grzech ssał od matki” (w. 97–98) wyraźnie nawiązują do wersetu 7 z *Psalmu 51*(50), który w parafrazie czarnoleskiej brzmi: „Mnie-ć jeszcze złość w matce przeklęta zastała, / Mnie-ć grzech jeszcze w mleku matka podawała”²⁸. Do tego wątku wypadnie jeszcze powrócić.

Udało się jednak wychwycić jeszcze cztery ewentualne nawiązania do Biblii:

J.A. Morsztyn	<i>Biblia brzeska</i>	<i>Biblia Wujka</i>	<i>Biblia gdańska</i>
[1] w. 3 Jam robak ziemny [...]	Ps 22,7 Alem ja jest robaczek , nie mąż [...]	Ps 22,7 A jam jest robak , a nie człowiek [...]	Ps 22,7 Alem ja robak , nie człowiek [...]
[2] w. 5–6 Jam jest nieczystej białogłowy szmaty / Kawalec [...]	Iz 64,6 Wszyscy jesteśmy jako plugastwa, a wszystkie nasze sprawiedliwości są jako szaty najplugawsze [...]	Iz 64,6 I staliśmy się jako nieczysty wszyscy my, a jako szmat miesięczny niewiasty wszystkie sprawiedliwości nasze [...] zapożyczenie?	Iz 64,6 Aczkolwiek jesteśmy jako nieczysty my wszyscy, i jako szata splugawiona są wszystkie uczynki nasze [...]
[3] w. 153–154 Ty nie zapomnisz o nas w każdej toni, / Boś nas na własnej wyrysował dłoni [...]	Iz 49,16 Oto na moich dłoniach wyrysowałem cię [...] zapożyczenie?	Iz 49,16 Oto na rękach moich napisałem cię [...]	Iz 49,16 Oto na dłoniach swoich wyrysowałem cię [...] zapożyczenie?

²⁸ Zwraca na to uwagę L. Kukski, *op. cit.*, s. 894.

[4] w. 158 Miłosierdziem mię sądzić, a nie prawem.	Dan 9,18 [...] my nie ofiarujemy modlitw naszych przed obliczem twoim według sprawiedliwości naszych, ale według obfitego miłosierdzia twego. zapożyczenie?	Dan 9,18 [...] bo nie ze względem na sprawiedliwości nasze składamy modlitwę przed obliczem twoim, ale na litości twoje mnogie.	Dan 9,18 [...] bo my przekładamy modlitwy nasze przed obliczem twojem nie dla jakiej naszej sprawiedliwości , ale dla obfitego miłosierdzia twego. zapożyczenie?
--	--	---	--

Dwie z tych filiacji świadczyłyby o tym, że poeta korzystał z leksyki *Biblii brzeskiej* lub *Biblii gdańskiej* (w zamyśle autorów przekładu miała być ona Biblią wszystkich ewangelików – reformowanych i luteranów). Ale obecna w *Pokucie* fraza o bezwartościowości dobrych uczynków z Księgi Izajasza bliższa jest wersji z *Biblii* Wujka niż z którejś z popularnych polskojęzycznych Biblii protestanckich. Z kolei mało charakterystyczny przykład pierwszy wskazywałby na zapożyczenia z *Biblii gdańskiej* lub z *Biblii* Wujka. Znów gubimy filologiczny trop.

Najnowsza edycja krytyczna *Pokuty w kwartanie*, poparta ustaleniami atrybucyjnymi Adama Karpińskiego²⁹, rzuca nowe światło na źródła *inventio* Morsztyna. Jacek Głazewski i Karpiński zrewidowali sens pojęcia „pokuta”, słusznie wykazując, że ma ono znaczenie ponadkonfesyjne („pokuta” jako wyznanie grzechów występuje też u poetów katolickich). W komentarzu filologicznym do wiersza badacze wskazali o wiele więcej niż Kukulski nawiązań do Biblii, są one jednak skrótowe, ogólnikowe i nie sposób określić źródła zapożyczenia.

Istotniejsze, że leksykalnych odwołań do *Biblii gdańskiej* doszukano się zaledwie dwu: „w grzesznym jestem zaraz błocie” (w. 100) // „jestem w głębokim błocie” (Ps 69(68),3 *Biblia gdańska*) oraz w. 153–154 (zob. tabela, przykład 3). Fragment o zarysowaniu ludzi na dłoni Boga wcale nie musi, jak wskazują wydawcy, pochodzić z *Biblii gdańskiej*, równie dobrze – co

²⁹ A. Karpiński, J. Głazewski, *Edycja krytyczna „Pokuty w kwartanie” Jana Andrzeja Morsztyna*, [w:] *Śmiech i łzy w kulturze staropolskiej*, red. A. Karpiński, E. Lasocińska, M. Hanusiewicz, Warszawa 2003, s. 194–209.

pokazuje tabela – mógł zostać zaczerpnięty z *Biblii brzeskiej*. Jest on jednak charakterystyczny, w przeciwieństwie do leksemu „błoto”, który występuje też w *Biblii Wujkowej* („uulgnałem jak w błocie głębokim”). To filologiczna adiafora, podobnie jak przywołany w tabeli „robak” // „robaczek” (przykład 1). Do frazy z *Biblii brzeskiej* miałby – zdaniem edytorów – nawiązać Morsztyn w wierszu tylko raz, w wersie 141, ale badacze sami osłabiają ten dowód, przytaczając w komentarzu filologicznym wers z *Dziewiątej pieśni o pokucie z Katechizmu z pieśniami...* Krzysztofa Kraińskiego – podobieństwo jest wyraźne. W sumie w liczącym 224 wersy utworze można – według najnowszej edycji Głazewskiego i Karpińskiego – dopatrzeć się zaledwie jednego wyrazistego zapożyczenia leksykalnego z *Biblii brzeskiej* lub z *Biblii gdańskiej* (przykład trzeci z tabeli)³⁰.

Nowa edycja ukazała za to wielość nawiązań Morsztyna do *Katechizmu z pieśniami...* Kraińskiego – jest ich aż siedem, w tym trzy do pieśni pokutnych tam zamieszczonych. Frapujące odwołanie poety (w. 97–98) do *Psalmu 51* Kochanowskiego wyjaśnia fakt, że Kraiński przejął do swego kancjonału (części pieśniowej *Katechizmu z pieśniami...*) ten psalm z *Psałterza Dawidowego*. Także wcześniejsza hipoteza, że wyrazista fraza z Iz 64,6 została wzięta z *Biblii Wujka* (zob. tabela, przykład 2), nie ma racji bytu – Karpiński i Głazewski wskazali, że źródłem inwencji było zdanie z *Katechizmu z pieśniami...* reformowanego teologa.

W poetyckim rachunku sumienia Morsztyn co najwyżej raz bezpośrednio zapożycza się w *Biblii brzeskiej*, za to siedmiokrotnie przywołuje zapamiętane zapewne ze zborowych śpiewów i modlitw frazy z katechizmu Kraińskiego (może łatwiej utrwalić w pamięci popularną pieśń z podkładem muzycznym niż werset z Biblii). Mówi do Boga swoimi słowami: parafrazami, aluzjami biblijnymi, odwołaniami do postaci z Pisma Świętego. *Toutes proportions gardées* jeśli idzie o skalę wartości artystycznych, jego postawa wobec słowa biblijnego jako źródła *inventio* jest analogiczna do obserwowanej u anonimowych twórców kancjonałowych pieśni o inc. „Kto by chciał swego zbawienia” i „O śmiertelni, o mizerni” ze zbioru Hünefelda: kryptocytatów z Biblii jest bardzo mało, dominuje swobodna parafraza. Różnica – podkreślam, poza skalą talentu – wyraża się w obecności sigłów biblijnych przy pieśniach kancjonałowych, co

³⁰ Skoro *Pokuta* jest ponad wszelką wątpliwość autorstwa Morsztyna – wówczas formalnie przynajmniej ewangelika reformowanego – to niezasadne jest odnoszenie w komentarzu do wiersza zawartych w nim reminiscencji biblijnych do *Biblii Wujka*.

wynika z przyjętej w nich zasady służebności wobec konfesji, stałego manifestowania związków z Pismem. Indywidualna poezja religijna nie musi poprzez sigła ukazywać swojej ortodoksji, choć może być w tym samym stopniu zanurzona w Biblii co kancjonałowe pieśni.

Zbadanie na kilku przykładach śladów recepcji *Biblii brzeskiej* w poezji okolicznościowej, popularnej pieśni religijnej i tekście o ambicjach artystycznych prowadzi do kilku wniosków, które z racji szczupłości analizowanego materiału precyzyjniej należałoby nazwać hipotezami badawczymi. Dla staropolskich protestantów – autorów poezji religijnej wydanie Pisma Świętego z 1563 roku jest stałym punktem odniesienia, wyznacza horyzonty wyobraźni, choć bynajmniej nie musi jej ograniczać. Wątki i tematy obecne w *Biblii brzeskiej* służą uwiarygodnieniu refleksji, słowo Boga ma ogromny autorytet. Ale nawiązania biblijne rzadko realizują się w bezpośrednich zapożyczeniach z pierwszej protestanckiej Biblii – poeci, twórcy kancjonałowych pieśni mają (dodajmy: na szczęście) swobodę realizacji koncepcji artystycznych. Do poezji przedostają się pojedyncze, wyraziste frazy, leksemy z Biblii ewangelików reformowanych, ale nie jest ona źródłem częstych bezpośrednich zapożyczeń. Obecność sigłów przy kancjonałowych pieśniach ma teologicznie uwiarygodnić utwór i zachęcić wiernego do lektury Pisma Świętego. Najczęściej słowo biblijne w poezji religijnej staropolskich protestantów funkcjonuje jako parafraza, przemyślany i przeżyty werset, obraz biblijny. Zapozyczenie się w zakresie słownictwa czy frazeologii biblijnej spotykamy tylko w przypadkach, gdy wątek poetyckich rozważań jest mniej znany, zaczerpnięty z rzadziej przywoływanej starotestamentowej księgi – ten gest można rozumieć jako wyraz ostrożności autora.

Bibliografia

- Bazylik C., *Krótkie wypisanie sprawy przy śmierci i pogrzebie Oświeconej Księżny Panniei Halzbiety z Szydłowca Radziwiłowej wojewodziny wileńskiej, roku 1562*, wyd. S. Kot, *Nieznany poeta polski XVI w.*, „Zeitschrift für Slavische Philologie” R. 25 (1956).
- Kancjonał*, wyd. Andrzej Hünefeld, Gdańsk 1646.
- Kraiński K., *Katechizm z pieśniami Kościoła powszechnego*, wyd. Sebastian Sternacki, Raków 1609.

- Morsztyn J.A., *Pokuta w kwartanie*, [w:] *idem*, *Utwory zebrane*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1971.
- Morsztyn J.A., *Pokuta w kwartanie*, [w:] A. Karpiński, J. Gładzowski, *Edycja krytyczna „Pokuty w kwartanie” Jana Andrzeja Morsztyna*, [w:] *Śmiech i łzy w kulturze staropolskiej*, red. A. Karpiński, E. Lasocińska, M. Hanusiewicz, Warszawa 2003.
- Delumeau J., *Grzech i strach. Poczucie winy w kulturze Zachodu XIII-XVIII w.*, przeł. A. Szymanowski, Warszawa 1994.
- Forstner D., *Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon*, przeł. i oprac. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 2001.
- Gładzowski J., *Poza człowiekiem i grzechem. Wizja Boga w siedemnastowiecznej elegii pokutnej*, „Barok” R. 7, 2000, z. 2(14).
- Grabowski T., *Z dziejów literatury kalwińskiej*, Kraków 1906.
- Gruchała J.S., *Grzesznik przed Bogiem. Wyznania pokutne w polskich tłumaczeniach „Psalterza” w XVI wieku*, [w:] *idem*, „Psalmy, hymny, pieśni pełne ducha”. *Studia o staropolskich tekstach religijnych*, Kraków 2013.
- Karpiński A., „*Pokuta w kwartanie*” Jana Andrzeja Morsztyna – epilog sporu o autorstwo, [w:] *idem*, *Tekst staropolski. Studia i szkice o literaturze dawnej w rękopisach*, Warszawa 2003.
- Kauer E., *Kilka refleksji nad „Pokutą w kwartanie” Jana Andrzeja Morsztyna*, [w:] *eadem*, *Staropolski dyskurs. Studia i szkice*, Warszawa 2005.
- Kawecka-Gryczowa A., *Bazylik Cyprian*, [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5 *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław-Kraków 1959.
- Kot S., *Nieznany poeta polski XVI w.*, „Zeitschrift für Slavische Philologie” R. 25 (1956).
- Kukulski L., *Dookoła „Pokuty w kwartanie”*, „Pamiętnik Literacki” R. LIX, 1968, z. 2.
- Kwilecka I., *Problem tłumaczenia realiów biblijnych. Świat zwierzęcy w Starym Testamencie*, [w:] *eadem*, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003.
- Kwilecka I., *Z dziejów przekładu pierwszej polskiej Biblii protestanckiej*, [w:] *Nowy Testament w dziejach i kulturze Europy. 450 rocznica przekładu Nowego Testamentu przez Mikołaja Jakubicę na język dolnoślązki*, red. T. Jaworski, W. Pyżewicz, Zielona Góra 2001.
- Leszczyński R.M. (junior), *Biblia brzeska – ewangelicka czy antytrynitarna*, [w:] *Biblia brzeska. Historia. Język. Teologia*, red. R.M. Leszczyński (junior), Łódź 2013.
- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 4, Lwów 1858.
- Meller K., *Słowa jak ziarna. Reformacyjne idee, książki, spory*, Poznań 2012.
- Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, red. J. Krzyżanowski, t. 2, Warszawa 1970.
- Nowicka-Jeżowa A., *Jan Andrzej Morsztyn i Giambattista Marino. Dialog poetów europejskiego baroku*, Warszawa 2000.

- Nowicka-Jeżowa A., *Pieśni czasu śmierci. Studium z historii duchowości XVI – XVIII wieku*, Lublin 1992. 2000.
- Ostrowska E., *Walka o piękne słowo psalterzowe. („Psalterz” Kochanowskiego a Psalterz brzeski)*, „Język Polski”, R. XXXIII, 1953, z. 4.
- Pasek Z., *Treści religijne pieśni ewangelicznego protestantyzmu*, [w:] *Literatura a religia*, red. J. Okoń przy współpracy M. Kwiek, M. Wichowej, Łódź 1998.
- Weintraub W., *Wstęp*, [w:] J.A. Morsztyn (Morstin), *Wybór wierszy*, oprac. W. Weintraub, Wrocław 1988, s. LIV.

